

LUND UNIVERSITY

Skånska fideikommiss, II : studie av de skånska fideikommissens bildande 1725-1800

Hansen, Kenth

Published in:
ALE

2006

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Hansen, K. (2006). Skånska fideikommiss, II : studie av de skånska fideikommissens bildande 1725-1800. *ALE*, 2006(2), 1-17.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Skånska fideikommiss, II (forts. från Ale 1/2006)

Studie av de skånska fideikommissens bildande 1725–1800

Av Kenth Hansen

Civilekonom, Lund

Förlust av fideikommisset

De flesta fideikommissbrev saknade regler för om en innehavare kunde förlora fideikommissrättigheten. Sådana regler återfinns endast i sju av de undersökta fideikommissen. Dessa fall kan indelas i tre kategorier – personliga skäl, begångna brott eller ofrälse gifte.

De personliga skälen avsåg brister i egenskaper som heder och dygd, gudfruktighet samt kompetens. Fredrik Trolle stadgade att bara »den som visar säkra prov av gudsfruktan, dygd och skicklighet»¹ ägde rätt till fideikommisset. Johan von Brehmer, Hybys stiftare, säger att om »fideikommissariens äldste son illa artade sig och ej förde sig upp till faderns nöje» kan fadern i stället tilldela fideikommisset »en av hans bröder, eller släktingar, som uti sitt uppförande låtit spörja gudsfruktan och dygd».² Fideikommissbrevet för Boserup hänvisar både till dygd och till skicklighet:

därest emot all förmodan, någon vanartad och till familjens skymf sig illa uppförande, detta fideikommissum tillfölle, bliver en sådan dess rättighet därav förlustig [och om] [...] fideikommissariens äldsta son vore till fideikommissets förestående oskicklig eller ock icke i stånd göra familjen den påsyftade lyster och heder genom sitt tillträde efter faderns död, så skall det stå fadern öppet, där han flera söner äger, därtill utnämna den, han mest har förtroende för, och bästa hopp om sig giver.³

I några fideikommissbrev förverkades rätten till fideikommisset vid vissa typer av brott:

Om, emot förmodan, någon ibland vår avkomma skulle falla i sådana fel som efter lag hos domaren bliva ansedda för skäl till arvlös görande, så bör ej heller fideikommissgodset av honom tillräddas⁴

står det i Övedsklosters stiftelsehandling. Krav på rättslig prövning och fällande dom gällde även för Näsbyholm. Där avgränsades förlustanledningarna till om fideikommissarien genom

blodsinnighet, vårdslöshet eller andra gällande laga orsaker, icke kunna fideikommisset besitta eller med säkerhet anförtros, med mindre dess förvärrning eller deterioration evärdligen vore att befara.⁵

Johan von Brehmer såg andra typer av brott som skäl till förlust av fideikommisset, nämligen »brott, därigenom hans ära kränkes».⁶ Enligt Johan von Brehmer skall inte heller den »som tjänar fäderneslandets fiender»⁷ äga rätt till fideikommisset.

Två fideikommissstiftare tyckte att den »som träder i ofrälse gifte»⁸ (Johan von Brehmer) skulle förlora fideikommisset. Fredrik Trolle uttrycker det klart och tydligt:

Skall även en sådan arvinge av man- eller kvinnokön ej få göra något ofrälse gifte, eftersom den då strax bliver av fideikommissgodset förlustig.⁹

Denna förverkandeklausul utgör det enda fallet av alla här genomgångna klausuler som faktiskt kom att tillämpas. Inte oväntat föranledde saken en rättslig tvist, där rättsväsendet dels prövade om äktenskapet skulle betraktas som ofrälse, dels om tillämpningen av en

sådan paragraf var förenlig med ett mer modernt samhälles (1880-talet) attityder och normer. Domstolarna fann att paragrafen skulle tillämpas.¹⁰

Fideikommissariers änkor

I hälften av fideikommissbreven finns stadganden till förmån för kommande fideikommissariers änkor. Tidigare har beskrivits hur änkan på Hovdala kunde kvarsitta med full besittningsrätt till fideikommisset. Andra stiftare har givit ankorna rättigheter som omfattar allt från morgongåverätt i fideikommisset till erhållandet av pension eller förnödenheter.

Morgongåveinstitutet på 1700-talet innebär en nyttjanderätt av morgongåvegodset, tidsmässigt från makens död fram till ankans egen död.¹¹ Grundförutsättningen i fideikommissinstitutet var att innehavaren inte fick lämna bort några rättigheter i egendomen. I några av fideikommissbreven gavs emellertid fideikommissarien rätt att utsätta morgongåva i fideikommissegendomen. Gustaf David Hamilton och Fredrik Trolle gav denna rättighet, men begränsade den till halva godsets avkastning med rätt för änkan att bo kvar på huvudgården.¹² Maria Hegardt gjorde inga sådana begränsningar avseende Svenstorp och Stora Markie, utan full avkastning kunde utfästas.¹³

I några andra fall förordnades också om änkesätesrätt, utan att det gjordes i form av morgongåvegods. På Wanås kunde änkan bo kvar och njuta avkastningen så länge den tillträdande fideikommissarien var minderårig. När denne blev myndig övergick ankans rättigheter till att erhålla pension av fideikommisset.¹⁴ Änkan på Börtingekloster fick bo kvar på slottet under hela änketiden samt erhöll pension och viss annan ersättning in natura.¹⁵ Makarna Ramel på Övedskloster utfärdade en särskild förbindelse, som gällde

endast förste fideikommissariens hustru. Svärdottern Amalia Lewenhaupt gavs rätt till fideikommissegendomarna som änkesäte.¹⁶ I två fall, Skabersjö och Södra Lindved, utgjorde andra gårdar än huvudgården på fideikommisset änkesäte.¹⁷ I samtliga ovan refererade fall, utom de två sista, upphörde ankans rättigheter om hon ingick nytt gifte.

I stället för (eller – i några ovan relaterade fall – tillsammans med) änkesäten förordnades om pension och/eller annan försörjning för änkan. Som exempel kan anföras vad som stipulerades i Årups fideikommissbrev där änkan skulle

ärligen bekomma sextio tunnor hälften råg och hälften korn, vilken spannmål fideikommissarien skall vara skyldig, att för hennes räkning låta transportera inom sex mil ifrån Årups gård räknat, var hon åstundar. Den tionde av höns och ägg som bönderna uti Ifvetofta socken till mig utgöra, skall hon, om hon uppehåller sig inom en och en halv mil från Årup, med lika rätt, som herrskapet äga rätt att uppbära.¹⁸

Rätt till fardag, dvs. rätt för dödsbodelägare att kvarstanna och nyttja godset viss tid efter det att fideikommissarien avlidit, finns angivet i några urkunder. Denna rättighet tillkom annars dödsbodelägarna enligt lagstiftning från 1810.¹⁹

Slutligen kan noteras att några stiftare uppmärksammade att mer än en änka efter fideikommissarie kunde finnas samtidigt. Dessa fall löstes genom att den yngre/senare änkan fick mindre förmåner än den äldre/första, alternativt fick avvakta dennas död.²⁰

Förmyndarskap och uppfostran

Fideikommissbrev för en tredjedel av fideikommissen innehåller bestämmelser om förmyndarskap för framtida omyndig fideikommissarie. Samtliga dessa ger anvisningar om vem som skall vara förmyndare eller hur sådan skall utses. Tre av fideikommissbreven behandlar enbart förste fideikommissaries förmyndare och dessa är utsedda, namngivna

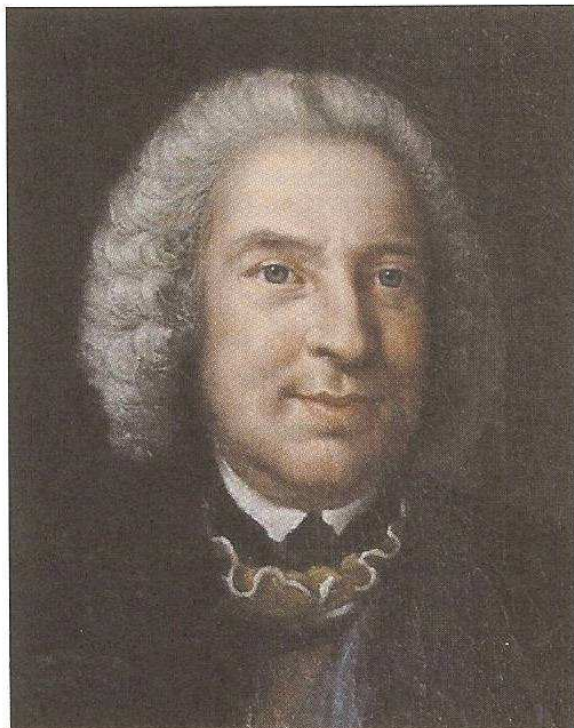
personer.²¹ De övriga fem fallen ger generella anvisningar om vem som skall utse förmyndare för framtida omyndiga fideikommissarier. I fyra av dessa fall är det hovrätten som skall göra det, i ett fall överförmyndaren.²²

Två av stiftarna lämnade detaljerade anvisningar om hur de blivande fideikommissarierna skulle uppfostras. Fredrik Trolle var angelägen om att hans sonson, den blivande fideikommissarien på Trolleås Fredrik Trolle, skulle få en gedigen skolning. Som tidigare nämnts var hans förtroende för sonen Arvid Trolle minimalt och därför uppdrogs sonsonens uppfostran genom uttryckliga stadganden åt förmyndare:

som unga herr Fredrik Trolle på min och icke på sin herr faders bekostnad kommer att educeras, så fordrar billigheten och min satisfaction, att jag även om hans station och varelse får själv eller genom andra, som sagt är, till min sonsons gagn och bästa, anstalt foga, utan att min kära son varken bör eller verkligen kan därmed vara missnöjd, och än mindre därvid hinder foga.²³

Trolle hade tidigare i testamentet givit noggranna anvisningar om sonsonens utbildning och framtida karriär:

Kommer min kära sonson herr Fredrik Trolle, att sedan han fulländat sin akademiska levnad, och därmed insamlat all nödig insikt uti de vetenskaper som till hans vidt genus erfordras, att till ernående av annan vetenskap och nödig kunskap om Rikets allmänna författningar, såvida det med hans naturliga böjelse någorlunda överensstämmer, söka engagement uti Cancelliet, och någon därunder lydande expedition, under vilken tid min kära sonson, till att bliva så mycket mera skicklig uti Rikets tjänst, måste efter upphunna tjugotre års ålder för egen person och utan annors direktion, såframt han då äger den stadga, att det sig göra låter, anställa resor till flera utländska orter, varest någonting till seders och vetenskapers förbättring är att vinna och på det denna resa icke må bliva för mycket kostsam, anslås utav detta mitt samlade bo, till samma behov 10 000 daler silvermynt, vilka till resetiden infaller, för min sonson kommer att fruktbara göras av de därtill här efteråt utnämnda och av mig utsedda förmyndare, och som en följd av vad redan finnes förordnat, tilllåtes min kära sonson ej att ingå något äktenskap,

Fredrik Trolle. Trolleås slott. Foto förf.

förrän tjugufem års ålder för honom äro fulländade; och som jag förväntar all värdig omtänksamhet, av min kära sonson, att göra sig publique befordran värdig, under det tillstyrkta, helst Cancellie, eller något annat Collegii arbete, vilketdera han bäst finnes vara fallen till, så lär min kära sonson både själv och dess tillydande, jämte sysslomännen påarbete, att där tiderna och tillfället så medgiva, någon depeche, såsom Legations Secretair vid något utländskt hov, kunde med publique avlöning min kära sonson uppdragas, sedan han därtill ålder och skicklighet ernått.²⁴

I Hyby fideikommissbrev återfinns stadganden som skulle gälla generellt för alla framtida fideikommissarier. I sex punkter gav Johan von Brehmer detaljerade regler för vad som skulle gälla. Med perspektivet att dessa anvisningar hade en juridisk giltighet som var tidsmässigt oändlig, är detaljeringsgraden minst sagt uppseendeväckande:

1. Var och en pupill, som vill njuta fideikommisset till godo bör därtill göra sig skicklig genom studier och nyttiga vetenskaper och därför i sitt femtonde år, om icke förr sändas till en inrikes Academie, samt

där hållas till studier, och att lära främmande språk och adliga exercitier till dess han är tjugofem år gammal, jämväl till samma tid förses med en skicklig informator eller hovmästare. Förer pupillen sig ej upp som sig bör och till curatorernas nöje,²⁵ skall det stå dem fritt att förminska hans Depense, och han skall ej få lov att göra någon resa utomlands jämväl och sedan han blir myndig, i fem års tid ej njuta mer än halva revenuen av det sist förvärvade nya godset och uti tio års tid ej heller hava administrationen av gods och medel [...] Men giver han genom gudsfruktan, flitighet och vackert uppförande god åtanka och hopp om sig, skall han då han fyllt sina tjugotvå år, få lov att två eller tre år studera vid en utrikes universitet, och sedan i ett eller halvtannat år få göra en resa i främmande länder, men förr än han fyller sina tjugofem år bör han ej göra sådan resa.

2. Vid sin återkomst bör han söka att bli employerad i fäderneslandets tjänst, dock blir honom ej betaget att utomlands taga tjänst, om han med fördel därtill finner lägenhet. Men ej bör han giva sig till privat eller lantleverne, innan han genom tjänst eller eljest förvärvat experience.

3. Då fideikommissarien genom de nya fideikommissgods tillfaller mer revenue, bör till en pupills uppfostran ifrån dess tolfte år ej användas mer årligen än 600 daler silvermynt, därifrån till det femtonde året 800 daler silvermynt, vidare till det adertonde året 1000 daler silvermynt, sedan 1200 daler silvermynt, till dess han ernått sina tjugotvå år, och som han i det tjugotredje året reser till en utrikes universitet, kan han det årligen använda 1600 eller högst 1800 daler silvermynt, emedan honom varest han är, bör hållas en skicklig man, som hjälper honom att med mera nytta fortsätta sina studier, och avlägga sin resa i främmande länder.

4. [...]

5. Uppå sin resa i främmande länder får en pupill ej lov att förtära mer, men väl mindre än det de honom tillfallna fideikommissgods av sig kasta. Gör han däremot fastän det ock skedde av hans enskilda arv, bör han till straff uti fem års tid ej njuta mer än halva revenuen av det sist förvärvade nya godset, och i tio års tid skall han ej hava att befatta sig med godsens eller medlens administration. [...]

6. [...]²⁶

Förmåner till släktmedlemmar

Då nästan alla fideikommissbrev har formen av testamente innehåller de därmed oftast också testamentariska förordnanden om testators övriga egendom utöver fideikommissegendomen. Dessa förordnanden

skall inte särskilt behandlas i denna uppsats, då de följer vanliga arvs- och testamentsrättsliga regler och övertväganden. Som en generell notering av intresse är dock att det inte var ovanligt att den blivande fideikommissarien inte gavs någon rätt vid detta arvsskifte med motiveringen att han genom fideikommisset med råge fått ut sin andel i dödsboet.

Två ytterligare företeelser, som egentligen tillhör detta avsnitt, behandlas separat på andra ställen i uppsatsen, nämligen förmåner för fideikommissariers änkor samt tillskapande av ytterligare fideikommiss för familjemedlemmar.

Här kommer således att behandlas de övriga fall där fideikommissurkunden stadgar om förmåner, vars utbetalning eller utfående stammar från fideikommissegendomen och/eller innehavaren i dess egenskap av fideikommissarie. I fideikommissbrev framkommer två sådana huvudtyper av stadganden, nämligen dels de som enbart har bäring på det första arvsskiftet, dels de som äger giltighet vid alla framtida skiften efter fideikommissarier.

Den första huvudtypen, förstagångsvarianten, löstes ofta så att fideikommissariens övriga syskon, vilka var den vanligaste kretsen av förmånsberättigade,²⁷ erhöll ett engångslegat från fideikommisset. Detta legat kunde komma direkt ur fideikommissförmögenheten²⁸ eller samlas ihop ur fideikommissets avkastning under någon tidsperiod.²⁹ I några fall skulle fideikommissarien medräknas bland de förmånsberättigade, ibland inte, och i vissa fall betingades fideikommissariens förmånsrätt av antalet syskon.

Ett annat vanligt tillvägagångssätt var att utfästa ett årligt utfallande belopp, pension eller liknande.³⁰ Andra särbestämmelser förekom också. Så skulle fideikommissarien till Näs (Trollenäs) se till att hans faster, fideikommissarien på Eriksholm (Trolleholm), fick de frukter och grönsaker hon behövde

därest så skulle hända att dess fru faster, min kära dotter riksråddinnan högvälborna fru grevinnan Wiveca Trolle, skulle efter min död bliva boende på Eriksholm, innan den därstädes tillämnade trädgården blivit fullleligen operad och till nytta bragt.³¹

Fredrik Trolle ålade också innehavaren av Värpinge (Trolleberg) ett socialt ansvar genom att denne årligen skulle betala ett understöd för en sjuk dotterdotter.³²

Av betydligt större intresse är den andra huvudtypen av förmånsstadganden, nämligen de som skulle åtfölja fideikommisset och de kommande fideikommissarierna i all framtid. Sådana förmåner utgående från fideikommisset kan ses som ett sätt att uppfylla ett av motiven för bildande av fideikommiss, nämligen familjens konservation. Här återfinns samma typer av upplägg som tidigare redovisats bland förstagångslegaten, men nu tilldelade en ännu okänd men definierad förmånstagarkrets. Denna krets är nästan uteslutande angiven som den tillträdande fideikommissariens syskon.

Fideikommissbrev med engångslegat, där legatet skulle utbetalas direkt vid arvsskiftet, har påträffats i två fall. Det ena avser Näsbyholm där lösenbeloppet var satt så högt som 50 000 daler silvermynt. Av detta belopp skulle tillträdaren behålla 20 000 daler silvermynt samt sin brorslott av den resterande summan, såvida inte syskonskaran var för stor.³³ Denna paragraf har tillämpats under hela fideikommissets livslängd, men troligen med modifikationer då det i Näsbyholms inlämnade enkätsvar till Fideikommissutredningen står:

I samband med generationsväxlingar – den senaste år 1950 – lära överenskommelser ha träffats om belopp utgående till fideikommissariens medarvingar.³⁴

Även Skabersjö blev belastat med direkt utbetalbara legat, men stiftaren anvisade också en sparplan då

Alla de, som efter oss emottaga fideikommisset skola vara skyldiga att årligen upplägga och till förräntande emot behörig inteckning i fastighet, utsätta 1 000 riksdaler i riksgäldssedlar eller gångbar mynt, som i kronans uppbörd allmänt gälla, vilka på det sätt användas att kapitalet, som därigenom samlas vid varje ombyte av fideikommissarius, lagligen delas emellan den tillträdande fideikommissariens syskon. [...] samlas till dess nämnda summa 16 000 riksdaler ernås.³⁵

Maria Hegardt gav den tillträdande fideikommissarien sex år på sig att verkställa utbetalning till sina syskon. Svenstorps fideikommissarie skulle betala 12 000 daler silvermynt, medan Stora Markies bara behövde betala halva den summan.³⁶ På samma sätt fick Hovdalas nye fideikommissarie tre år på sig att lösa ut sina syskon.³⁷

Årligt utfallande belopp, pension eller liknande, återfinns i urkunder efter Christina Piper och Elisabet Jennings. Det Piperska testamentet är annorlunda än de övriga i denna kategori, då det stipulerar en årlig förmån till stiftarens egna bröstarvingar och deras ättlingar, i stället för till en ny syskonskara vid varje byte av fideikommissarie. Denna paragraf har lett till att det på 1950-talet årligen utbetalades 5 644 kronor till »Ärkehertiginnan Alice Habsburg af Österrike m.fl. descendenter till grevinnan Christina Piper».³⁸

På Wanås utgick årligt understöd till fideikommissariens bröder tills de blev 21–25 år samt till hans systrar tills de »genom anständigt gifte, eller på annat sätt, kommit i tillstånd, att ty förutan, kunna leva av egna henne tillfallna inkomster».³⁹ Elisabet Jennings ålade också fideikommissets innehavare ett bredare socialt ansvar för familjen:

Skulle ock, det Gud nådeliga avvände! så fatalt hända, att någon av fideikommissariens syskon eller fjärmare frände [...], vare till begrepp, lemmar eller hälsa, så svag, att han ej, i tjänstevägen eller på annat sätt, kunde sitt uppehälle, förvärva, bliver fideikommissarien närmast skyldig, att honom eller henne bispringa och soignera, så att densamma icke, av

brist eller vanskötsel må familjen till blygd och vanheder, råka i uselhet och allmänhetens förakt, tvivlandes jag därjämte icke, att ju de övriga familjens medlemmar, var i sin mån, efter förmåga låta sig om en sådan olycklig blodsförvant, med huldhet och eftersyn vårda, särdeles under den tid, slikt ej kan av fideikommissariens ålder, stadga eller rådighet tillräckligen väntas.⁴⁰

Johan von Brehmers testamentariska önskan var att skapa en fond på 20 000 daler silvermynt, vars avkastning skulle »användas att därav underhålla tvenne studerande söner uti familjen».⁴¹ Den skulle bara utgå till den »som förer namnet av von Brehmer» och i första hand utgå till andra än fideikommissariens son.⁴² Baskapitalet i fonden skulle tillskapas genom avkastningen på stamgodset, men som de flesta av Johan von Brehmers högtflygande planer kom det nog inte till stånd. I alla fall lär det inte ha funnits på 1950-talet, då det inte nämns i enkätsvaret till Fideikommissutredningen.

Förmåner till icke-släktmedlemmar

I flera testamenten gjordes utfästelser om legat i den del av stiftarens egendom som inte avsatts för fideikommissets räkning, och de är därför inte av intresse för fideikommissbildningen. Däremot är varaktiga utfästelser, antingen baserade på fonderat kapital eller genom utfästelser om löpande utbetalning, som kopplats till fideikommisset av intresse. Ungefär hälften av fideikommissen har påförts sådana utfästelser av stiftaren, riktade till förmånstagare utanför släktkretsen.

Den vanligaste målgruppen var de fattiga. Sex fall av löpande utfästelser och fyra fall av fonderade medel har påträffats. De Trolleska fideikommissarierna ålades vardera att

årligen underhålla på varje ställe sex fattiga av vilken vardera undfår månatligen en halv skäppa råg, en halv skäppa korn, en skäppa malt och en daler silvermynt, vilka fattiga som av fideikommissarien själv utnämnes.⁴³

Margrete Sofie Gyldenstjerne på Bjersgård bestämde att

Till Gråmanstorps sockens fattiges hugnad [...] skall årligen framgent och evärdligen, till min salige käre mans och min ihågkommelse, var nyårsafton vid Biersgårds gård 20 daler silvermynt riktigt och oavkortat utdelas, så att ingen av de rätt fattiga, därvid förgätes eller förbigås, antingen av dem sängliggande eller eljest förhindrade sig själva att inställa.⁴⁴

Fideikommissarien på Barsebäck skulle också lämna understöd till de fattiga i hemsocknen.⁴⁵

Maria Hegardt avsatte kapital för fattigförsörjningen:

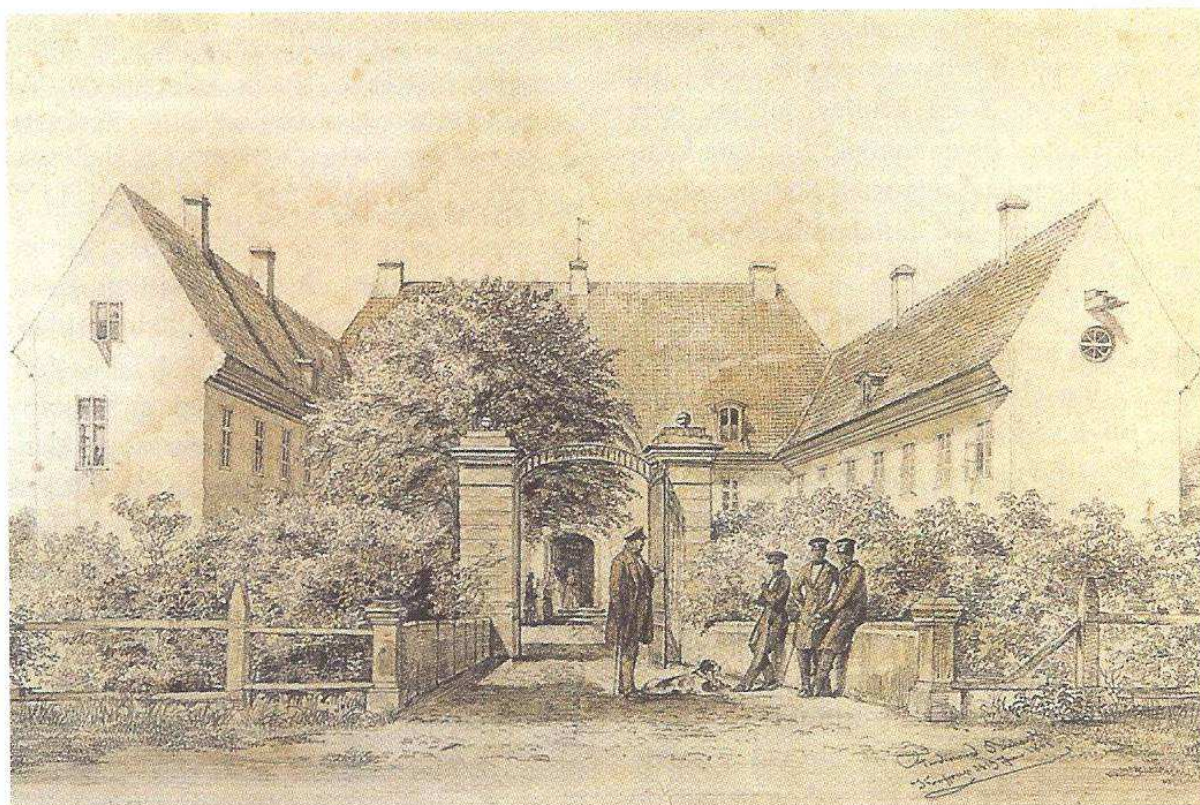
Av den välsignelse som Gud mig förlänt haver, därför hans helga namn vare lovat och prisat, har jag funnit min skyldighet vara att ihågkomma de fattiga, och ty vill jag härmed hava förordnat, att efter min död skola 2 000 daler silvermynt avsättas på intresse till tvenne fattiga änkors understöd av samma intresse av vilka mina söner utnämna vardera en därtill. [...] Även skall 500 daler silvermynt utsättas på intresse och räntan därav årligen utdelas till de fattiga av Igelösa och Odarslöfs församlingar, varom Svenstorps innehavare disponerar.⁴⁶

Liknande fonderingar gjordes i Krapperups fideikommiss⁴⁷ och i Stora Lillienbergska fideikommisset.⁴⁸

Fyra stiftare gjorde utfästelser för utbyggnad av skolor och sjukvårdsinrättningar. I det Hamiltonska testamentet avsattes 3 000 daler silvermynt till en fond för att driva en skola i Barsebäcks by. Fideikommissarien gavs ansvar för skolan och fonden. Vidare ålades fideikommissarien att upprätta en fond, vars avkastning skulle finansiera en sjukstuga i Barsebäcks by. Sjukstugan skulle syssla med koppypning och tillfälliga, ej kroniska sjukdomar.⁴⁹

von Kochen på Krapperup satsade 6 000 daler silvermynt vars avkastning skulle

användas till en à två skolmästares underhåll, vilka barnen så på fiskelägen, som eljest i socknen uti dygd och sina kristendomsstycken undervisa. Men

Krapperrup. Akvarell av Ferdinand Richardt (1819–1895) i M. Y. Stuart & N. P. Stilling: Danske herregårde og Amerika.

det övriga av detta kapitalet med sina intressen sammanråder fideikommissinnehavare med samtliga sina syskon och andra förståndiga män, på vad och kristligt sätt denna skänken med sina intressen som en beständig fond till något barnhus, hospital eller usla fattigas hjälp och understöd employeras kan.⁵⁰

Wanås fideikommissarie förbands årligen att utbetala medel till både skola och kyrkor.⁵¹ Även Johan von Brehmer stipulerade om utbetalningar för skoländamål, men det är tveksamt om något sådant kom till stånd.⁵²

Förste fideikommissarien på Ågerup ökade fideikommissets skyldigheter i sitt testamente genom att ålägga det att årligen

betala de 50 daler silvermynt som med Kongl. Maj:ts nådigaste stadfästelse av den 9 maj 1753, äro av mig anordnade till ett stipendium kallat Stiernklou-Lillienbergianum för någon vid Kongl. Carolinska akademien uti Lund studerande.⁵³

Bildande av nya fideikommiss

Stiftaren behövde inte inneha någon fastighet för att kunna upprätta ett jordbruksfideikommiss. Denna egenhet har påträffats i fyra av stiftelseurkunderna.

Fredrik Trolle hade en son och tre döttrar. Hans önskemål var att de skulle erhålla var sitt präktigt fideikommiss efter honom (sonen kom att ersättas, av skäl som tidigare återgivits, av sonsonen). Under sin livstid lyckades han anskaffa tre sådana, men för det fjärde syskonet, dottern Sofia, fick han skapa en annan lösning. I testamentet av år 1755 avsatte Fredrik Trolle 120 000 daler silvermynt, senare utökat till 150 000 daler silvermynt. Sofia, som var gift med Fabian Löwen, eller hennes ättlingar skulle använda dessa medel för inköp av ett gods som skulle ut-

göra fideikommissegendom för släkten Löwen, vars innehavare skulle kalla sig Trolle-Löwen. Sofia Trolles sonson Axel Fabian Trolle-Löwen inköpte för detta kapital år 1809 gården Ludgonäs i Södermanland, som i enlighet med fideikommissvillkoren omdöptes till Trollesund.⁵⁴

Trolles nyskapade fideikommissgods hamnade inte i Skåne, men Gustaf David Hamiltons på Barsebäck skulle ha gjort det om det hade blivit verklighet. Tidigare har vi sett hur den förste fideikommissariens syskon skulle erhålla 34 000 daler silvermynt ur Barsebäcks framtida avkastning. De skulle dessutom ärva all den lösa och fasta egendom som – utöver fideikommissegendomen – fanns i boet. Testamentet innehöll emellertid speciella bestämmelser i de fall den tillträdande fideikommissarien hade färre än två levande syskon. Hade han bara ett syskon delade de båda på boets övriga egendom, men med den fasta egendom detta syskon ärvde skulle ytterligare ett fideikommiss bildas. Fanns inga syskon skulle på motsvarande sätt ett nytt fideikommiss bildas av den övriga fasta egendomen till förmån för någon av den förste fideikommissariens barn, dock inte för efterträdaren till Barsebäcks fideikommiss.⁵⁵ Eftersom den levande syskonskaran vid testators död uppgick till fyra kom ingen av dessa fideikommissbildningar till stånd.⁵⁶

Boserups historia är den omvända mot Trollesund. Den började i en fideikommisshandling som omfattade Runsa i Stockholms-trakten och slutade med godsförvärv i Skåne. Catharina Beata von Schotings vilja var att

all min lösa egendom, av vad namn den vara, silver-servisen och allt det övriga odisponerade silvret, ur, juveler, nipper, dukater, guldstycken, myntkabinet-tet, hela biblioteket, kartor och sjökort, samt lotterna uti Ostindiska Compagniet, lotterna uti Tullsociete-ten, skeppsparten jämte flera lotter i andra verk och fabriker, Låne Banco Capitalen Kongl. Stats Contoi-rets obligationer, reverser, och alla behållna pen-ningar, vid dödstimman, samt möbler och husgeråd uti staden, och allt silvret på Runsa, att försäljas och

penningarna för alltsammans på säkra ställen hos främmande göras för sex procent fruktbar, där de icke uti lånebanken i brist av andra låntagare, emot mindre ränta skulle nödgas insättas, för vilka kapita-ler, med deras ränta, och inkomster av glasbruken, Telje fabrik, eller i fall denne fabrik framdeles även säljes, då dess värde, köpes fast egendom.⁵⁷

1772 förvärvades Boserup av den förste fideikommissarien Conrad Vilhelm Ankar-crona.⁵⁸

Johan von Brehmers fideikommissbrev uppvisar en kreativitet i fideikommissbildan-det som ingen av de andra skånska stiftarna kom i närheten av. Hans visionära skapelser, där den svenska landsbygden efterhand skulle fyllas av von Brehmerska fideikom-missgods, kom dock aldrig att bli verklighet. Säkerligen berodde detta på att den ekono-miska verkligheten var något helt annat än en teoretisk konstruktion. Vad gick då denna vision ut på?

Stiftaren avsatte i fideikommissbrevet 40 000 daler silvermynt⁵⁹ för förvärv av ett stamgods. Avkastningen från detta stamgods skulle sedan under alla tider användas för att förvärva ytterligare gods i prisklassen 40 000 daler silvermynt, i testamentstillägg senare ökat till 60 000 daler silvermynt, vars an-vändning redogjordes för i stiftelsebrevet. Dessutom ingick i fideikommissegendomen godset Degerö i Uppland, som kunde (i ett tillägg ändrat till borde) säljas och köpeskil-lingen användas vid inköp av det första nya godset.

Det först förvärvade godset och dess av-kastning skulle tillfalla fideikommissarien på fideikommissvillkor. Därefter skulle, när stamgodsets samlade avkastning uppgick till 20 000 daler silvermynt, dessa medel avsättas till en stipendiefond. I ett tillägg ändrades detta till att 40 000 daler silvermynt skulle ansamlas, ett gods förvärvas för medlen och halva avkastningen av godset användas till stipendier, medan andra halvan av avkast-ningen tillföll fideikommissarien. När för

tredje gången stamgodset avkastat en ansamlad förmögenhet på 40 000–60 000 daler silvermynt skulle ett nytt stamgods förvärvas. För avkastningen av båda dessa stamgods skulle det fjärde, femte och sjätte godset förvärvas och tillfalla fideikommissarien på fideikommissvillkor. Den fortsatta godsproduktionen skulle enligt von Brehmer involvera andra delar av släkten:

Skulle den allra högste behöva detta fideikommiss den lycka och välsignelse att fideikommissarien därigenom tillfallit sex nya gods, därav han njuter röntan, som alltid efter honom faller på hans äldste son, så är billigt att ock andra uti familjen av detta fideikommiss njuta fördel. Därför förordnas härmed att på förberörda händelse, det första nya godset, som sedan inhandlas, bör tillfalla fideikommissariens andra son, och med fideikommissvillkor bibehållas i hans manliga familj så länge den är till [...]. Då det skett är bör alltid tvenne av stamgodsens revenue efter varannan tillfallande nya gods komma principal fideikommissarien tillgodo, och därmed beständigt så continueras, att alltid det tredje nya godset, så ofta det inköpas, bliver lämnat antingen åt då levande fideikommissariens andra söner, var efter sin ålder, om de äro till [...], eller om de ej äro till, faller alltid vart tredje nya gods på sidolinjen och först till fideikommissets närmaste släktingar.⁶⁰

Av denna storslagna vision blev endast Hyby verklighet, ett av de minsta skånska fideikommissen.⁶¹

Släktnamn

Tio av de skånska fideikommissen hade regler för att bevara namnet på stiftarens släkt. I något fall är det möjligt att reglerna var till även för att bevara minnet av stiftaren själv. Dessa regler kan ses som en del av motivet för att bilda fideikommiss, då det stödjer målsättningen att upprätthålla familjens heder. Reglerna var till för att användas när succession skedde via kvinnlig släktmedlem, både vid själva instiftandet av fideikommisset och vid senare byte av fideikommissarie. För att kunna byta namn krävdes tillstånd av Kungl. Maj:t.

I samtliga dessa fall, med ett undantag,

rörde det sig om friherrliga eller grevliga ätter. Undantaget var Fredrik Trolles fideikommissbildningar. Ätten Trolle hade gamla anor och hade tillhört högaristokratin, men blev friherrlig först med Fredriks sonson Nils Trolle.⁶²

I hälften av dessa fall har reglerna aldrig behövt tillämpas. Dessa är Barsebäck/Hamilton, Övedskloster/Ramel, Ruuthsbo/Ruuth, Skabersjö/Thott och Börringekloster/Beck-Friis.

I det Årupska fideikommisset stadgades att tillträdaren skulle söka tillstånd att till sitt eget namn lägga det Coyetska. Carl Axel Wachtmeister ansökte om sådant tillstånd, men fick avslag med motiveringen att Kungl. Maj:t inte kunde finna några skäl för att bevilja ett sådant.⁶³

Johan von Brehmers förste fideikommissarie var hans systers dotterson friherre Johan Vilhelm Wrangel af Sage och Waschel. Denne fick tillstånd att ändra namnet till Wrangel von Brehmer, ett namn som Hybys fideikommissarier burit ända sedan dess.

Det mest kända fideikommissnamnet i Skåne är Trolle. Namnskapandet har utgått från några paragrafer i Fredrik Trolles testamenten. Angående innehavarnas namn sägs att

fideikommissarien såväl till Eriksholm, som de övriga fideikommissarier till mina nu till fideikommiss inrättade egendomar, familjen till heder, och inrättningen till hågkomst upptaga Trolliska namn och vapen.⁶⁴

Men Fredrik Trolle stannade inte vid att innehavarna skulle bära Trolle-namnet, utan även egendomarna själva fick ikläda sig detta namn.⁶⁵ Fredrik Trolles vilja följdes, och därför finns i dag i Skåne Trolle-Ljungby som innehas av Trolle-Wachtmeister, Trollenäs som innehas av Trolle och Trolleholm som innehas av Trolle-Bonde, samt Trolleberg. Dessutom finns i Södermanland Trollesund som innehas av Trolle-Löwen.

Bestridande av stiftelseurkunden

Några av stiftarna befarade att det kunde bli tvist angående det instiftade fideikommisset. En tredjedel av fideikommissbreven uppvisar därför sanktioner, om någon ämnade att rättsligt ifrågasätta stiftelsehandlingen. Den vanligaste sanktionen var att den ifrågasättande parten förlorade sina rättigheter enligt urkunden.

I Fredrik Trolles testamente kan läsas att den

som i minsta måtto våga sig uppenbarligen eller hemligen klandra denna min disposition [...], den eller desamma böra vara hela sin fädelott, enligt detta testamente, i fast och löst förlustig, och tillfaller samma lott gemensamt mina övriga arvingar [...] och väntar jag mig så mycket mera en allmän tävlan, mina kära arvingar emellan, om grannlagaste verkställighet av vad jag till deras enhälliga nytta föreskrivit, och där så skulle hända, att samtliga mina kära arvingar bliva ense att av förakt för denna min välmenta disposition uraktlåta någon del av vad i en eller annan måtto, en eller annan av mina kära arvingar är vorden föreskrivit, så förordnar jag härigenom, att all den egendom, som under en slik ändring eller avvikelse ifrån bokstaven, det må vara fast eller löst, kommer att tillfalla Wadstena krigsmanshus, som en evärdelig egendom.⁶⁶

De stiftare som för fram sanktioner mot att arvingarna skall bestrida fideikommissinrättningen kan i flera av fallen kopplas till de fideikommiss där dispositionsrätten till jorden var ifrågasatt. Ytterligare några fall rör fideikommiss där stiftaren åsidosatt någon arvinge vid stiftelsebildningen. Det ovan citerade Trolle-fallet är ett typiskt exempel. Näs gods var arvejord, som Fredrik Trolle via olika transaktioner försökte lösa ut från sina barn. Därtill hoppade han över sonen Arvid Trolle vid fideikommissstilldelningen. Det är inte förvånande att han befarade att sonen, uppenbarligen mycket hårt styrd av fadern, skulle försöka få till stånd en ändring i faderns dispositioner efter dennes död, med eller utan hjälp av syskonen.

Jag har inte hittat något fall där dessa paragrafer kommit till verkställighet.

Andra villkor

Fideikommissbreven innehåller, utöver vad som ovan genomgåtts, allehanda andra villkor, föreskrifter, regler och uttalanden. Här skall som exempel behandlas några som rör skogsvård, bokföring, krig och gravkor.

Skogen sågs som en viktig resurs som inte fick förbrukas hur som helst. På sitt sätt kan man säga att god skogsvård hade likheter med fideikommissinstitutet. Båda syftade nämligen till att bevara en tillgång för kommande generationer. I Södra Lindveds fideikommissbrev sägs att

vad högsbogen beträffar skall med den ganska sparsamt hushållas, och icke vidare än till nödig hustarv därav tagas, på det den icke till efterkommandes förfång utödes, samt återplantering för vad som fälles, efter lag verkställas.⁶⁷

Fredrik Trolle hade som vanligt detaljerade föreskrifter:

Fulltofta skogar, såsom en egendoms förnämsta härlighet ingalunda får till salu nedtagas, utom vad till gårdens och godsets erforderliga byggnad tarvas, varom min käre sonson, som en laga skyldighet bör låta sig vara angeläget, och varförutom en sågkvarn på något där bekvämt ställe kommer att ånyo uppsättas, och därvid årligen skäras nödigt byggnadstimmer av Fulltofta egendoms underliggande ekskogar till hjälp och undsättning för infallande nybyggnader och reparationer på Näs godset underliggande frälsehemman, men ej över 100 stolpar, 100 lösbult, 50 snedstyvor och 50 underståndare; och som skogen är nog ringa så vid Fulltofta som Näs, så förtjänar den så mycket mera sparsamhet, och till den ändan förbjudes härigenom fideikommissarien att utav dessa två fideikommissegendomarnas skogar något föryttra eller bortgiva, utan i dess ställe, som allra sparsammast all slags skog av ek och bok tillgripa till de behov, som gårdarnas och godsens nödvändigheter högst nödigt kan erfordras.⁶⁸

Johan von Brehmer insåg att när de många godsens började hopa sig så fanns behov av ordnad bokföring. Därför skulle ett ordentligt administrativt system inrättas.

Till att vid fideikommissgodsens och medlens administrerande förekomma allt missbruk och införa all tillbörlig sorgfalt, förpliktighet och ordning, skall uti familjen konserveras en huvudbok, varuti finnes ett utfärdat original av fideikommisset [...]. Uti huvudboken hålles släktregister över hela familjen och inskrives årligen uti närvaro av tvenne familjens ledamöter

1. den revenue, som av stamgodset influtit
2. vad de sedan influtna medel det året av sig kastat, och på vad sätt de bliva utlånte
3. kapitalet för stipendierna, då det samlas och huru det förvaltas
4. de nya gods, som köpes, och för huru stor summa
5. [...]
6. all förändring, som med förmynderskap eller eljest i ett och annat mål vid fideikommisset, med dess innehavare och godsens administration sig tilldrager

så att man framgent må kunna se och veta fideikommissets tillstånd från en tid till en annan, samt huru var och en, som haft medel och gods att förvalta, dem förestått.⁶⁹

Christina Piper uteslöt inte risken för krig. Hennes make hade dött i rysk fångenskap under Nordiska kriget. Därför stadgade hon att om

fienden [skulle] infalla i Skåne, bör kostnaden och krigslasten av alla intressenterna, efter deras arvedelar, bestås, gottgöras och avräknas.⁷⁰

Några av fideikommissänkorna månade om den eviga vilan tillsammans med sina döda män. Maria Hegardt säger att

Till min gravs förbättrande och underhållande i Ige-lösa kyrka, skall avsättas 200 daler silvermynt och de göras fruktbara, samt intresset till detta behovet användas. Och sedan min lekamen blivit där insatt till mina saliga män Stiernblad och Gyllenkrok skall ingen mera dit insättas; medan där ändå tvenne andra gravar finnas som mina efterkommande kunna betjäna sig av, skolandes för mig och förbemälte mina män, trenne marmorkistor förfärdigas och anskaffas som våra lik skola sättas uti.⁷¹

Fideikommissarien på Bjersgård fick sig också tilldelad en uppgift:

Angående min andelösa kropps begravning, så skall därmed föranstaltas efter min vidare förskrivning

därom; och måste vår familjs grav uti Gråmanstorp kyrka, alltid väl och hederligen vidmakthållas av godsets innehavare, samt våra lik ingalunda rubbas eller flyttas av sina ställen, i synnerhet som min salige käre man och jag rummet till vår och våra kära barns lägerstad av kyrkan köpt och det betalt hava.⁷²

Överflyttning av fideikommissrättigheten

Fideikommissgodset och de mer eller mindre omfångsrika föreskrifter som genom fideikommissbreven reglerade de juridiska ramarna för fideikommisset var inte så bergfast skrivna i sten som det kan synas vid första anblicken. I inledningen nämndes att i samband med att förbud infördes mot inrättandet av nya fastighetsfideikommiss 1810 gavs också laglig möjlighet att kunna förändra vissa oförmånliga fideikommissvillkor, s.k. permutation. Men redan dessförinnan hade förändringar i fideikommissen genomförts. Fem av de skånska fideikommissen har varit berörda av överflyttning av fideikommissrättigheten från ett gods till ett annat. Dessa fem fall presenteras här i kronologisk ordning.

1779 fick Eva Charlotta Bielke, förste innehavare av det Piperska fideikommisset Hesselbyholm i Södermanland, tillstånd att överflytta fideikommissrättigheten på hennes och maken Fredrik Gustaf Gyllenkrooks gods Björnstorp. Makarna önskade åstadkomma en mer geografiskt sammanhållen förvaltning av sina egendomar.⁷³

1782 hade Jörgen Beck-Friis fått danske kungens tillstånd att sälja sina danska fideikommissgods Hevringholm och Tustrup om han upprättade svenska fideikommiss till motsvarande värde. 1791 instiftade han Börtingekloster tillsammans med sörmländska Fiholm som fideikommiss.⁷⁴

1808/1810 erhöll Erik Ruuth rätt att flytta fideikommissnaturen från småländska Källlunda, Tylstorp och Bestorp till Gundralöf, vilken han lät namnändra till Ruuthsbo.⁷⁵

På 1810-talet fick Voldemar Vilhelm

Wrangel von Brehmer tillstånd att överflytta fideikommissrätten från Skeinge till Hyby.⁷⁶

1830 flyttades fideikommissrätten från Trolleberg till Ljungby, vilken omdöptes till Trolle-Ljungby. Trollebergs fideikommissarie Hans Gabriel Trolle-Wachtmeister ägde Ljungby och var också innehavare av Årups fideikommiss. Han ville hellre samla fideikommissrättigheterna på de närliggande nordostskånska godsens för att därmed kunna behålla dessa intakta och i stället stycka Trolleberg vid ett framtida arvsskifte. Andra skäl som han angav vid tillståndsansökan var att huvudbyggnaden på Trolle-Ljungby var mer ståndsmässig samt att där fanns bättre möjligheter att ordna änkesäte.⁷⁷

Det är svårt att dra några mer långtgående slutsatser av ovanstående fåtal fall, speciellt med tanke på att jag inte haft tillgång till alla handlingar rörande överflyttningsärendena. Huvudskälet synes vara att den geografiska belägenheten på fideikommissgodset var mindre bra, antingen ur förvaltningssynpunkt med innehavarens övriga egendomar (Trolle-Ljungby, Björnstorp) eller ur boendesynpunkt (Börtingekloster, Trolle-Ljungby). Det är troligen också så att bakom överflyttningarna finns en önskan att »byta upp» sig egendomsmässigt. Trolle-Ljungby, Ruuthsbo och Hyby är exempel på dessa bevekelsegrunder.

Slutsatser

I undersökningen har de skånska fideikommissen speglats mot en fideikommissarisk idealtyp och avvikelserna har granskats. Det är nu dags att sammanfatta undersökningens resultat och att presentera den nyanserade bilden av de skånska fideikommissen.

Först kan konstateras att själva fideikommissbrevet oftast var upprättat i testamentarisk form, i undantagsfall som gåvobrev. Några fasta hållpunkter innehållsmässigt

finns, nämligen till vem fideikommisset riktades och med vilken egendom samt hur successionsordningen skulle se ut. Förbud fastslogs mot avyttring och belåning. 1700-talets religiositet har oftast satt sin prägel på utformningen.

Idealtypens adlige fideikommissstiftare bekräftas i undersökningen. Stiftarna kommer från både hög- och lågadel, ny- och gammaladel. En viss övervikt av inflyttade svenska adelsätter kan konstateras i förhållande till den gamla dansk-skånska adeln. Änkor/änklingar dominerar som stiftare framför gifta par, med änorna som stiftare i mer än en tredjedel av fallen.

Två huvudperioder för instiftande gäller för de skånska fideikommissen. Den första och största perioden var årtiondena kring mitten av 1750-talet. Efter en längre tids uppehåll, kanske sammanhängande med det gustavianska enväldet, stiftades åter ett antal fideikommiss kring sekelskiftet 1800.

Fideikommissegendomen utgjordes av en stor, oftast mycket stor, jordegendom, med omfattande både åker- och skogsarealer. En viss överrepresentation för Malmöhus län gentemot Kristianstads län kan beläggas. Några enstaka mindre, storbondeliknande fideikommiss instiftades av borgare.

Trots lagstiftningens förbud mot fideikommissbildande av annat än avlingejord var det vanligt att utnyttja ursprungligen icke-dispositionsfri jord. Ett flertal sätt användes för att åstadkomma de erforderliga dispositionsmöjligheterna. Färre än hälften, närmare bestämt tolv fideikommissbildningar, kan sägas ha gjorts utifrån ren avlingejord. Sju egendomar hade ärvts, tre var belastade med börsrätt (definierat som egendom förvärvat från släktmedlem) och sex potentiellt med makens giftorätt.⁷⁸

Till familjens heder och konservering är en bra sammanfattning av orsakerna till att fideikommissen bildades. Den adlige stiftaren

ville se till att släkten kunde leva vidare med bevarad eller ökad status. För detta krävdes att en egendomsmassa, tillkommen under tidigare släktled men också genom stiftarens egen verksamhet, säkrades inom släkten. Fideikommissinstitutet var lösningen på mångas farhågor om förödande och splittande arvsskiftet.

Idealtypens förste fideikommissarie, den äldste sonen, ägde bara giltighet i en minoritet av fallen, 11 av de 27 instiftade fideikommissen. Däremot kan 20 av 27 fideikommiss sägas ha fått en första fideikommissarie i enlighet med den normala successionsordningen. Tolv av dessa var söner, en var dotter och de övriga sju var närmaste »normala» alternativ i avsaknad av egna barn. I sju fall hade stiftaren andra bevekelsegrunder vid valet. De tre Trolle-fallen var orsakade av brister som stiftaren såg hos sin son. Råbelöfs stiftare ansåg att sönerna redan erhållit tillräckligt i arv efter föräldrarna, men det går också att ana att hon månar särskilt om döttrarnas försörjning. Valet i Piper-Björnstorpfallet bygger på ett nära vänskapsförhållande, något som också kan ses, i alla fall delvis, som orsaker när det gäller Bjersgård och Södra Hultseröd.

De flesta fideikommissstiftarna strävade mot en successionsordning byggd på principerna om manlig primogenitur, huvudmanprincipen. I många fideikommissbrev återfinns mångordiga beskrivningar hur denna skulle tillämpas. Trots, eller snarare på grund av, detta har otydligheter och motsägelser lett till nödvändiga juridiska tolkningar, som kanske inte alltid stått i överensstämmelse med testators vilja. Särskilt i fallet Stora Lillienbergska fideikommisset är det svårt att se att den egendomliga successionsordning som fastställts i domstol har varit avsedd av stiftaren. Således kan konstateras att stiftarna oftast strävat mot den idealtypiska successionsordningen, men noggrannhetsivern att

reglera denna har ibland skapat andra slutresultat. I tre fall finns dock en tydlig vilja till avvikelse, nämligen att även ge den kvinnliga sidan rätt till fideikommisset. Råbelöfs fideikommiss är en ur könssynpunkt helt jämlik fideikommissförfattning.

Svårbedömda kriterier som brister i heder och dygd, gudfruktighet eller kompetens var personliga skäl som i några enstaka fideikommissbrev angavs som grund för förlust av fideikommisset, liksom ifall fideikommissarien blev dömd för några specificerade typer av brott. Dessa regler har dock aldrig kommit att tillämpas. Av de två fideikommissbrev med paragrafer som förbjöd ofrälse gifte har en tillämpats, inte utan juridiska förvecklingar.

Några fideikommissstiftare uttalade sig om hur förmyndare för minderåriga fideikommissarier skulle utses. I några fall namngavs den tillträdande fideikommissariens förmyndare. Två intressanta fideikommissbrev, Trolles och von Brehmers, innehåller detaljerade anvisningar och regler för uppfostran och utbildning, t.o.m. för den kommande fideikommissariens karriärplanering.

I hälften av fideikommissbreven har fideikommissariernas änkor tilldelats rättigheter. Allt från full rätt till fideikommisset, mer eller mindre omfattande morgongåve- eller änkesätesrättigheter till periodiska understöd utgående i pengar eller in natura har kunnat beläggas. I den andra hälften av fideikommissbildningarna har änkorna inte erhållit några rättigheter utöver den rätt till fardag som tillkom med 1810 års lagstiftning.

Fideikommissstiftarna hade oftast en önskan att även den trängre familjekretsen, normalt fideikommissariens syskon, skulle erhålla ekonomisk gottgörelse. Dessa legat kunde utgå ur testators övriga egendom eller belasta fideikommisset och fideikommissarien. I förra fallet gällde det enbart vid arvsskiftet efter stiftaren. Belastningen på fidei-

kommisset gällde däremot ofta generellt vid alla framtida arvsskiften efter avliden fideikommissarie.

I mer än hälften av fideikommissbrevet stipulerades att humanitära eller sociala legat skulle utgå till behövande i hembygden. Vanligast var direkta utfästelser om understöd till fattiga i hemsocknen som skulle åligga fideikommisset. I några fall förordnades om större belopp, som fonderades för skolor eller sjukvård och där fideikommissarien hade ett framtida förvaltande ansvar.

En önskan om att upprätta ett fideikommiss i jordbruksegendom fanns hos några stiftare som inte var i besittning av en sådan egendom. Dessa avsatte då medel i testamentet för att de blivande fideikommissarierna skulle anskaffa en lämplig jordbruksfastighet när tillfälle bjöds. Boserup och Hyby är resultatet av sådana dispositioner.

Knappt hälften av fideikommissen hade regler om att fideikommissarien skulle bära stiftarsläktens namn. Dessa klausuler återfinns nästan enbart bland de högaristokratiske stiftarna. Reglerna kan sägas stödja ett av syftena med fideikommissbildandet, nämligen släktens heder. Trolle-fideikommissen är de mest utpräglade exemplen på dessa reglers tillämpning.

Fideikommissvillkoren innefattade därutöver ett antal andra stadganden, av vilka bestridande av fideikommissurkunden, regler kring fideikommissens skogsvård och bokföring, förhållningssätt i händelse av krig samt skötsel av stiftarnas gravkor har presenterats.

Några mer generella insikter har också erhållits vid genomgången av de skånska fideikommissen och deras stiftelsehandlingar. Den första gäller kortsiktigheten och detaljeringsgraden i fideikommissbrevet. Många av dessa urkunder uppvisar noggranna föranstaltningar, ibland med olika handlingsalternativ, i samband med första arvsskiftet. De

kommande arvsskiftena förutsätts däremot kunna hanteras på ett mer okomplicerat, schablonmässigt och problemfritt sätt. Även den höga detaljeringsgraden för villkor som var tänkta att gälla för all framtid, förvånar. Fredrik Trolles omfattande regelverk eller Johan von Brehmers uppfostringsreglemente är praktexempel på detta. Slutsatsen är att fideikommissstiftarna på 1700-talet troligen inte hade en tankehorisont som motsvarade fideikommissinstitutets eviga karaktär, utan snarare var deras planerande avpassat enbart för de närmast kommande generationerna, mer liknande ett normalt testamente. De förstod helt enkelt inte vad de igångsatte och åstadkom med sin fideikommissbildning.

Man får också en djupare känsla och förståelse för fideikommissstiftarna och deras miljö när man möter dem som personligheter i fideikommissbrevet, och man ser dem inte längre som en stereotyp fideikommissstiftarbild, utan som nyanserade personligheter. Fredrik Trolle var dominerande, rik, auktoritativ och kraftfull, van att bestämma och få som han ville. Maria Hegardt, Elisabet Jennings och inte minst Christina Piper möter oss som driftiga änkor utan förmyndarskaps inskränkningar. Hans Ramel, »Byggehans», representerar dåtidens stora byggherrar. Några av stiftarna, t.ex. von Kochen på Krapperup och Hamilton på Barsebäck, tar ett socialt ansvar för sin hembygd genom att inrätta skolor och sjukvårdsinrättningar. Catharina Beata von Schoting och Anna Catharina Ridderschantz lyfter fram de kvinnliga släktmedlemmarna. Stiftare finns med kvarvarande kopplingar till det gamla hemlandet Danmark: Joakim Beck-Friis och Christian Henrik von Finecken. Ytterligare en med danska rötter, Margrete Sofie Gyllenstjerne, gör allt för att bevara Gyllenstjerne-namnet, oavsett vilken släkt det tillhör. Och så slutligen den store visionären Johan von Brehmer, som med ett begränsat kapital

skriver ner en fantastisk produktions- och expansionsplan för tänkta fideikommiss, varvid det hela slutar med det blygsamma Hyby gods.

Noter

¹ Trolle 1755.

² Hyby 1742.

³ Boserup 1753.

⁴ Övedskloster 1766.

⁵ Näsbyholm 1756.

⁶ Hyby 1737.

⁷ Hyby 1737.

⁸ Hyby 1737.

⁹ Trolle 1755.

¹⁰ Tvisten gällde fideikommissrätten till Trolleholm. Närmaste arvinge, greve Gustaf Fredrik Bonde, tillträdde efter faderns död 1884 godset. Då han var gift med engelskan Ida Horatia Charlotta Marryat blev han stämd av sin broder Carl Johan avseende regeln om ofrälse gifte. Ytterligare part i målet var Gustaf Fredriks son, företräd av förmyndare, som ifall fadern frändömdes fideikommissrätten hävdade sig ha företräde framför farbrodern. Vid rättegångsförhandlingarna prövades ett flertal aspekter av stadgandet. Var ett sådant stadgande, tillkommet under det ståndsmedvetna 1700-talet, tillämpligt grundat på det sena 1800-talets förändrade syn i frågan? Dessutom var även lagstiftningen kring adelsståndets privilegier förändrad. Inskränkte stadgandet giftermålsmöjligheterna till att gälla enbart svenskt frälse? Om inte, hur skulle man bedöma vad som i utlandet kunde anses motsvara svenskt frälse? Var verkligen inte Ida Marryat att anse som frälse? Hon tillhörde the gentry och svarandesidan försökte påvisa släktskap med normandiska riddare som tillhört Vilhelm Erövrarens följe.

Hovrätten över Skåne och Blekinge såväl som Högsta domstolen dömde till förmån för brodern Carl Johan. I domslutet fastställdes att paragrafen fortfarande ägde full giltighet. Däremot angavs att giftermål med utländsk motsvarighet till svenskt frälse inte skulle medföra förlust av fideikommissrätten, men att svaranden inte lyckats bevisa att hans hustru var av en sådan utländsk frälsemotsvarighet (NJA 1886:7).

¹¹ Inger 1997 s. 91.

¹² Barsebäck 1767, Trolle 1755.

¹³ Hegardt 1743.

¹⁴ Wanås 1800.

¹⁵ Börringe 1791.

¹⁶ Övedskloster 1783.

¹⁷ Skabersjö 1799, Lindved 1800.

¹⁸ Årup 1794.

¹⁹ Rättigheten omfattade enligt lagstiftning från 1810 minst en period om sex månader och därefter fram till nästa 14 mars. (SOU 1959:40 s. 102–103.)

²⁰ Börringe 1791, Wanås 1800, Skabersjö 1799.

²¹ Barsebäck 1767, Hegardt 1743, Trolle 1768.

²² De första fyra fallen: Boserup 1753, Hyby 1737, Skabersjö 1799, Wanås 1800. Det sista fallet: Övedskloster 1766.

²³ Trolle 1768.

²⁴ Trolle 1768. Fredrik Trolle dog redan vid 18 års ålder, fem år efter det att han tillträtt fideikommisset. Han drunknade under en båtfärd, tillsammans med två systrar och en moster, i den lilla grunda sjön vid Torups slott vid en vårfest i slottsparken (Barfod 1976 s. 49–51, Elgenstierna 1931 del 8, s. 374).

²⁵ Johan von Brehmer stipulerade att curatorer skulle utses för att handha och övervaka allehanda ting i fideikommisset.

²⁶ Hyby 1737.

²⁷ Undantag fanns, t.ex. Boserup där förmånskretsen var fideikommissariens kusiner på faderssidan och deras efterkommande (Boserup 1753).

²⁸ T.ex. skulle Boserups fideikommissarie direkt utbetala 40 000 daler silvermynt till de förmånsberättigade (Boserup 1753).

²⁹ Barsebäcks förmånsbelopp var 34 000 daler silvermynt som skulle samlas genom att halva godsets avkastning avsattes på räntebärande konto tills legatbeloppet uppnåddes (Barsebäck 1767).

³⁰ Innehavaren av Råbelöf skulle t.ex. till sina båda systrar (alternativt en syster om den andra dog) utbetala avkastningen på 60 000 daler silvermynt (45 000 om en dog) (Råbelöf 1763). Även i fideikommissbrevet för Bjersgård stipulerades om årliga legat (Bjersgård 1725).

³¹ Trolle 1768.

³² Trolle 1768.

³³ Storleksgränsen, där fideikommissarien inte erhöll någon andel, var satt som överstigande 9 lotter av systerlottstorlek (en brorslott motsvarade två systerlotter) (Näsbyholm 1756).

³⁴ Fideikommissutredningen enkätsvar Näsbyholm (RA 1952–1959).

³⁵ Skabersjö 1799.

³⁶ Hegardt 1743.

³⁷ Hovdala 1731.

³⁸ Fideikommissutredningen enkätsvar Högstad (RA 1952–1959).

³⁹ Wanås 1800.

⁴⁰ Wanås 1800.

⁴¹ Hyby 1737.

⁴² Hyby 1737.

⁴³ Trolle 1768.

⁴⁴ Bjersgård 1725.

⁴⁵ Barsebäck 1767.

- ⁴⁶ Hegardt 1743.
⁴⁷ 100 daler silvermynt till Brunnby sockens fattiga (Krappertup 1760).
⁴⁸ 400 daler silvermynt till Norra Rörum sockens fattiga (Lillienberg 1768).
⁴⁹ Barsebäck 1767.
⁵⁰ Krappertup 1760.
⁵¹ Wanås 1800.
⁵² Hyby 1754.
⁵³ Lillienberg 1768.
⁵⁴ Trolle 1755, Trolle 1768, Segerstråle 1981 s. 216–217.
⁵⁵ Barsebäck 1767.
⁵⁶ Elgenstierna 1931 del 3, s. 430.
⁵⁷ Boserup 1762.
⁵⁸ Lagfartsprotokoll vid Luggude häradsting 1890-03-10 § 100, där avskrift av köpebrev daterat 1772-07-04 mellan J.C.M.Roos med hustru Ulrica Eleonora Berch och Conrad Wilhelm Ankarcröna avseende säteriet Boserup inskrivits. På handlingen var noterat att första uppbudet meddelades 1772-11-17. Både Segerstråle och Kjellberg anger felaktigt att Boserup förvärvades redan på 1760-talet av Catharina Beata von Schöting.
⁵⁹ 40 000 daler silvermynt är i dessa sammanhang en mindre summa. De Trolleska fideikommissen värderades vardera till 120 000 daler silvermynt (Trolle 1755) och Råbelöf till 90 000 daler silvermynt (Råbelöf 1763).
⁶⁰ Hyby 1742.
⁶¹ Hyby 1737, Hyby 1742.
⁶² Elgenstierna 1931 del 8, s. 374.
⁶³ Kungl. Maj:ts beslut 1802-03-30 (Årup 1802).
⁶⁴ Trolle 1768.
⁶⁵ Trolle 1768.
⁶⁶ Trolle 1768.
⁶⁷ Lindved 1800.
⁶⁸ Trolle 1768.
⁶⁹ Hyby 1737.
⁷⁰ Piper 1747.
⁷¹ Hegardt 1743.
⁷² Bjersgård 1725.
⁷³ Björnstorps 1779.
⁷⁴ Börtinge 1791.
⁷⁵ Ruuthsbo 1808, Segerstråle 1981 s. 260.
⁷⁶ Segerstråle 1981 s. 110–111.
⁷⁷ Trolle 1830.
⁷⁸ Bjersgård var belastad med både bördsrätt och giftorätt, därav summan 28.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Göta hovrätts arkiv (GH):
Bouppteckningar, testamenten och arvsskiften, serie EXIA, vol. 2, 15, 31.

Lunds landsarkiv (LLA):

Lagfartsprotokoll Vemmenhög, Ljunits och Herrestads häradsrätt, 1919.

Lagfartsprotokoll Luggude häradsrätt, 1927.

Lagfartsprotokoll Norra Åsbo häradsrätt, 1927.

Riksarkivet (RA):

Sakkunnig ang. ändring i gällande bestämmelser om fideikommiss, 1914–1919, vol. 1–5.

Fideikommissutredningen, 1952–1959, vol. 6–10.

Tryckta källor

Schmidt, Carl (red.), *Juridiskt arkiv*, 1830–1862.

Nytt juridiskt arkiv, avd. I (NJA), 1874–.

Jordkommissionens betänkanden. D. 6, Om sociala arrendebestämmelser, avlösning av arrendejordbruk, förekommande av vanhävd, upphävande av fideikommiss i fast egendom, anskaffande av tomtmark till bostäder m.m. (SOU 1923:40).

Promemoria angående avveckling av bestående fideikommiss (SOU 1935:50).

Avveckling av fideikommissen (SOU 1959:40).

Lag (1963:583) om avveckling av fideikommiss.

Kulturegendomar och kulturföremål (SOU 1995:128).

Sveriges offentliga statistik: Rikets fastigheter 2004.

Otryckt litteratur

Berling, Ebba, »Fideikommissen böra upphävas och trevna bondbyar breda ut sig på dess öde vidder», *fideikommissfrågan i den politiska debatten 1882–1924*, C-uppsats Historiska institutionen Stockholms universitet, VT 1992.

Lindeborg, Stefan, *Kulturvärdenas bevarande vid avveckling av fideikommissen*, Examensarbete Juridiska institutionen Lunds universitet, 1994.

Rosander, Sven, *Fideikommiss, till familjens heder och konserveration! En studie över fideikommiss i allmänhet och Burensköldska fideikommisset i synnerhet*, C-uppsats Institutionen för humaniora Växjö universitet, VT 1996.

Tryckt litteratur

Barfod, J.C., *Märkvärdigheter rörande skånska adeln*. Lund, 1976 (ursprungligen utgiven 1847).

Bedoire, Fredric, »'Til sin Familjes Heder och Conserveration' eller 'then flytande nyttan'» *Byggnader och betydelser*, Britt-Inger Johansson & Christian Lovén (red.), Stockholm, 2000.

Elgenstierna, Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, Stockholm, 1931.

Inger, Göran, *Svensk rättshistoria*, Malmö, 1997.

Iuul, Stig, *Fideikommissarisk substitution*, Köpenhamn, 1934.

- Jägerskiöld, Stig, »Farväl till fideikommissen?», *Fornvännen*, 1963.
- Kjellberg, Sven T. (red.), *Slott och herresäten i Sverige, Skåne del 1–3*, Malmö, 1966.
- Modéer, Kjell-Åke, »Fideikommissinstitutet i svensk rätt : en rättshistorisk skiss», *Årsbok / Vetenskapssocieteten i Lund*, 1978.
- Nordisk familjebok*, Stockholm, 1876–1899.
- Nordisk familjebok*, Stockholm, 1904–1926.
- Nordisk familjebok*, Malmö, 1951–1955.
- Sejerstråle, Nils, *Svenska fideikommiss*, Stockholm, 1981.
- Sverige, geografisk beskrivning*, Stockholm, 1929–1935.
- Trolle-Bonde, Carl, »Riksrådet Grefve Gustaf Bonde», *Anteckningar om Bondesläkten*, Lund, 1897–1899.
- Trägårdh, Kurt, »Lillienbergska fideikommissen och ätten von Heijne», *Släkt och hävd*, 1982.